

ИГОР СТАМЕНКОВИЋ*

Природно математички факултет
Нови Сад

УДК 27-523.4/.6:27-54

Оригиналан научни рад

Примљен: 14.08.2019

Одобрен: 29.08.2019

Страна: 191-213

ХРАМ СВЕТОГ САВЕ НА БРЕГУ КАО ПУТОКАЗ ВЕРЕ И ЉУБАВИ, КАО ДЕСТИНАЦИЈА ХОДОЧАШЋА И РЕЛИГИЈСКОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ**

Сажетак: Протеклих деценија туристичко тржиште се перманентно развија и све већи број људи путује, има више слободног времена и платежно је способније те су туристички токови измењени и добијају нову концепцију. Када је реч о религијским путовањима милиони путника одлазе на поклоњење у хришћанска светилишта попут: Фатиме, Лурда, Сантјага де Кампостеле, Ватикана, Ајнзиделна, Аја Софије, Острога и др.

Према подацима Светске Асоцијације за религијска путовања око 300 мил. туриста широм света спада у разне подтипова религијских туриста у зависности од степена религиозности и побожности (уверења) и мотивације. Религијско путовање представља хуману промоцију, облик солидарности и пријатељства, сусрет народа, њихових култура и религија, учење мира међу људима, поштовање природе и валоризације природног и културног добра (Маца, 2009; Стаменковић, 2009).

Према подацима Републичког завода за статистику у 2018. у Србији је боравило преко 3,2 милиона туриста од којих су половина страни гости. Од изабраних туристичких места, према оствареном ноћењу, највише је било страних туриста из бивших југословенских република, Кине, Турске, Немачке, Румуније, Бугарске и Русије и то највећи број у Београду. У овом раду биће представљен Светосавски плато као дестинација религијских туриста и неизоставни "Hot Spot" туризма Београда и Србије.

Свети Сава, био је и остао први српски полихистор, универзално биће чији култ се слави код Грка, Руса, Бугара али и ширем хришћанског света. У Светом Сави је синергија вере, наде и љубави, која просвећује, обожује, обасјава, преображава, исцељује, теши и спасава народе овога света.

Од Раса, где је рођен (преко Свете Горе, Солуна, Цариграда, Студенице, Жиче, Бугарске, Јерусалима, Румуније, манастира Милешеве) путовао је Први српски Архиепископ, духовни и идејни творац српске државе, Српске Православне цркве, просвети-

* igorroggi@yahoo.com

** Овај рад је део пројекта "Друштвени односи Срба и Хрвата, национални идентитет и мањинска права са аспекта европских интеграција", Министарства просвете, науке и технолошког развоја, пројекат бр. 47024.

тељ, ходочасник, дипломата, градитељ, помиритељ, визионар, ктитор, зачетник српског законодавства, књижевник и космополита све док није стигао до Врачара.

Кључне речи: Свети Сава, храм Светог Саве, ходочашћа, религијски туризам, Београд, Србија

Увод

На самом почетку стоји питање: Ко сам ја? Човеково питање о себи самом поставља се свакоме увек изнова и увек на други начин. Посебно се поставља питање о смислу и циљу живота у искуству бола и бесмислене смрти. Зашто невоља, глад, чему толико мржње и насиља, који смисао они имају? Откуда долазимо и куда идемо? (Белингер, 2004). *Homo Religiosus* – једно од обележја по коме се људи разликују од осталог живог света засигурно је постојање одређених религијских система. Без обзира на развој науке и знања и даље не можемо егзактно одговорити на питање наставља ли људска душа постојати након физичке смрти тела и тај одговор и даље остаје у подручју вере (Караванић, 2012).

У предходне две деценије народи на простору Балкана изнова су осветили свој успавани национални идентитет који је утицао на креирање нових уверења и другачијег система вредности, а на чијем списку су се поново нашли религија, побожност, Бог, Божија љубав итд (Стаменковић, 2006; Стаменковић, 2009). Култ оснивача наше цркве, манастира Хиландара, карејског, студеничког и хиландарског типика, светитеља и владара Немање и Саве, као и култ владарске династије изузетно је изражен код општежитеља. Где год боравили на кугли земаљској духовно смо везани за ову свету породицу из које је поникао најсветије начело – принцип очинства, однос оца и сина, однос оца према сину и сина према оцу (Андрић, 1998).

Глобализација је довела до много чешће и интензивније повезаности људи различитог етничког, националног и религијског порекла него икада до сада, а то се испољава кроз све учесталија путовања, миграције и виртуелну комуникацију путем интернета, друштвених мрежа и електронске поште. Културни репертоари не креирају се насумично и случајно, већ су у многим случајевима резултат историјских дешавања. Предходни догађаји, идеје и околности предходних људи (предака) могу имати утицај још дуго после њиховог времена, посебно ако су били интегрисани у живот и рад институција и појединих друштвених група. Историјска перспектива једне културне групе може обезбедити позадину и осветлити данашње понашање нараштаја (Hoffman & Verdooren, 2019).

Са променама у друштву и стилу живота, са другачијим односом према слободном времену људи су све више окренути одласцима у светиње – цркве и манастире, те данас можемо говорити о растућем тренду феномена религијског туризма. Ако питате теологе и богослове већина њих ће имати чврсто становиште да се може говорити искључиво о поклоничким путовањима и ходочашћима, а ако питате профане експерте говориће вам о приливу новца,

развоју инфраструктуре и ефектима мултипликатора на одређеним дестинацијама.

Једно је сигурно, а то је, да у Србији постоји изражена потреба и све већи промет гостију које можемо назвати религијским туристима, односно *Homo Turisticus Religiosus*, верујућим путницима. Њихове потребе можемо сврстати у две велике групе: културне (профане или материјалне) и религијске (секуларне или духовне).

Литературни преглед о религијском туризму

Религијска путовања нису нови феномен. Религија је одавно интегрални мотив за полазак на путовање и најчешће се сматра да је једно од најстаријих форми не економског туризма. Сваке године милиони људи путују до главних и великих ходочасничких дестинација широм света, како древних тако и модерних по пореклу (настанку). Jackowski (2000) процењује да је отприлике 240 милиона особа годишње на поклоничким путовањима, и то су углавном у највећем броју Хришћани, Муслимани и Хиндуисти. Очекује се континуиран раст овог сегмента туристичког тржишта који ће имати узлазни тренд у будућности (Jackowski & Smith, 1992; Bywater, 1994; Olsen & Timothy 1999, San Fillipo, 2001).

Секуларизам и религиозност су стално присутни на историјској позорници, и представљају два различита односа човека према свету и животу (Радисављевић-Ћипаризовић, 2006). Биговић (2000) истиче да је толика њихова међусобна повезаност да можемо говорити о секуларизованој религиозности или о религиозној секуларизацији. Митрополит црногорско-приморски Амфилохије (1994) каже да је религиозност потрага за спасом од бесмисла, као чежња за вертикалом која даје значај и равнотежу хоризонтални постојања. Ауторка Радисављевић-Ћипаризовић (2016), у својој књизи наводи један негативни аспект ходочасничког туризма који користи предности данашњег саобраћаја те тако прети да походе светим местима претвори у луксузна путовања где се разгледају споменици културе, обавља безбрижна забава, а духовно расположење се претвара у трговачки излет са куповином ствари и сувенира.

Стојановић-Никац (2003) констатује да се ходочашћа или поклоничка путовања могу сложити у неколико епоха а према политичкој и религијској ситуацији која је владала у Европи, тачније у Римском царству, у току његовог постојања а касније према стварној ситуацији која је била на Блиском Истоку, Палестини, и према томе ко је владао Светом земљом. Између II и IX века, тачније између 185. године и до доласка крсташа у Свету земљу 1099. године било је на стотине ходочасника који су кренули пут Христовог гроба, али колико је познато само њих осамнаест описало је своја ходочасничка путовања и то она која у у овој или оној форми пронађена.

Појам ходочашћа долази од грчке речи ходос што значи пут, а односи се на путивање верника у одређено Свето место. Ходочашћа пре свега, омогућа-

вају вернику да стекне увид у историју и снагу религије којој припада, а и да се увери да је на правом путу у свом исповедању вере и да учврсти своје ставове (Вуконић, 1990; Стаменковић, 2006). На основу дужине боравка, то јест, посећивања Rinschede (1992) дефинише две форме религијског туризма: краткотрајни и дуготрајни. Краткотрајни се реализује на малој раздаљини приликом учешћа на некој прослави, црквеном сабору или сеоском црквеном вашару. У краткотрајни се може уврстити и посета манастира ван места сталног боравка путника, верника а која нису јако удаљена. Дуготрајни се односи на светилишта која су удаљена, где се борави више дана и недеља.

Ходочашће представља динамички, структурални, изворни елемент религије који се развио током миленијума како би осликао неку врсту божанског прочишћења, преко светог пута који повезује човека са божанским, до чега се може доћи емпиријски и мистично на неком светом месту, које је неизоставно мета ходочашћа (Маца, 2009). У свакој религији бројна су таква места обожавања и предавања молитви. Ходочасници на таквим местима осећају нарочиту близину божанства у које верују и жељно исчекују потврду своје вере или помоћ у невољи (Бедирфтиг, 2011).

Традиционално и историјски, ходочашће је дефинисано као физичко путовање у потрази за истином, у потрази за светим или светим. То је место где су људи привучени светим местима “где је божанска моћ изненада експлодирала” као резултат њиховог духовног магнетизма. Ова потрага за истином, просветљењем или аутентичним искуством са божанским или светим подстиче људе да путују до “неповредивих места” која су ритуално одвојена од профаног простора свакодневног живота (Raj & Morpeth, 2007; Timothy & Olsen, 2008).

Актуелни тренутак на светском туристичком тржишту

Протеклих неколико деценија сведоци смо убрзаног и узбудљивог развоја туристичког тржишта. Све већи број људи одлучује да своје слободно време и средства која поседује искористи управо за путовања; истовремено, туристички токови су знатно измењени, добијају нове форме и сасвим свеже и креативне концепције. Туристи данас очекују већу слободу избора код планирања, активнији приступ у организовању путовања и личнији доживљај “освајања” одабраних дестинација.

Светска туристичка организација из Мадрида (World Tourism Organisation UNWTO, 2018) објавила је у јануару ове године податак да је у 2018. години остварено око 1.4 милијарди иностраних долазака што представља повећање за око 6% у односу на 2017. годину. Средњи Исток (+10%), Африка (+7%), Азија са Пацификом и Европа (оба по +6%), остварили су раст у доласцима и ноћењима. На европском тржишту, највеће увећање забележено је у области Јужне Европе и Медитерана (+7%), затим у Централној и Источној Европи, док Западна и Северна Европа показују нешто ниже стопе раста. Сви наведени

подаци потврђују да је туристички сектор у овом тренутку један од најснажнијих покретача економског раста и развоја. У 2019. години, рад светске туристичке асоцијације биће фокусиран на едукацију, унапређење знања и вештина, креирање нових радних места и додатно развијање палете послова у туристичкој индустрији.

У 2019. години, очекује се пораст броја туриста из Индије, Кине, Русије, али и из мањих Азијских и Арапских земаља, што представља велике тржишне нише.

Србија такође бележи значајни раст на овом пољу. Према подацима Републичког завода за статистику (2018), у Србији је боравило преко 3,2 милиона туриста, што представља повећање за 12% у односу на 2017. годину. Од укупног броја туриста, више од половине су страни гости. Од изабраних туристичких места, мерено бројем остварених ноћења, инострани туристи највише су боравили у Београду, а затим следе Нови Сад, Златибор, Врњачка Бања, Копаоник, итд. Наши гости најчешће су били туристи из БиХ, Црне Горе, Кине, Турске, Немачке, Румуније, Хрватске, Словеније, Бугарске, Русије.

Србија и град Београд свакако могу очекивати увећање броја посета и у наредном периоду. Зато је важно да наставимо да развијамо и унапређујемо нашу понуду, да све оно што имамо и умемо покажемо на још атрактивније и инспиративније начине.

Путовање кроз Србију

Према подацима Светска асоцијације за религијска путовања (WTO, 2018), преко 300 милиона туриста широм света сматрају се, узимајући у обзир мотиве путовања, *религијским туристима*. Дестинације на међународном туристичком тржишту се такмиче у испоруци нових вредности, креирајући јединствене доживљаје, а све у циљу да буду атрактивне за различите групе туриста. Већина дестинација које су се орјентисале на понуду културног туризма, заснивају исту на архитектонским здањима као туристичким ресурсима, од којих више од половине чине сакрални објекти. Глобално, туристе најчешће привлаче њихова архитектонска и уметничка вредност, а затим и духовни и религијски значај објекта.

Без обзира да ли се ради о профаним или секуларним туристима, односно да ли су мотиви који их покрећу на путовање и избор дестинације заинтересованост за културно наслеђе или религиозност, туристи данас радо комбинују оваква путовања са кратким градским турама (eng. *City break tour*) и пословним путовањима.

Србија има изузетно богату културну и религиозну туристичку понуду, са великим бројем цркава и манастира који су на УНЕСКО-вој листи светске културне баштине (Студентица, Сопоћани, Дечани, Грачаница, Богородица Љевишка, Пећка Патријаршија). Поред Сремских Карловаца, Фрушке горе са 37 цркава и манастира, од којих је 14 из средњег века, преко Жиче, Раванице,

Љубостиње, Лазарица, Тумана, и још многих из Овчарско-кабларске клисуре, сви путеви воде до престоног града Београда, једног од најстаријих у Европи. Са историјом дугом више од 7.000 година (прво неолитско насеље, Винчанска култура), бурне прошлости, са посебним стратешким положајем на раскршћу путева између Европе и Азије, на ушћу Саве и Дунава – овај град је био и остао домаћин путницима различите вероисповести и етничке припадности. Место где се сусрећу источна и западна цивилизација, био је под римском, турском и хазбуршком влашћу; кроз њега су пролазиле војске, трговци, уметници, светски путници и свако је оставио траг, а са собом понео делић овог бедема Европе.

И поред свих историјских превирања, и након тако динамичних промена и догађаја, наш престони град је остао место сусрета истока и запада, традиционалног и савременог, профаног и сакралног, прошлости и будућности. У том и таквом Београду можете видети и доживети заиста много лепоте, историје, културе или забаве. Али где год да се налазите, којим год делом града да шетате, пловите или возите, сигурно ће вас привући јединствени поглед на највећи православни храм на Балкану, други највећи у свету, храм Светог Саве.

Путевима Св. Саве

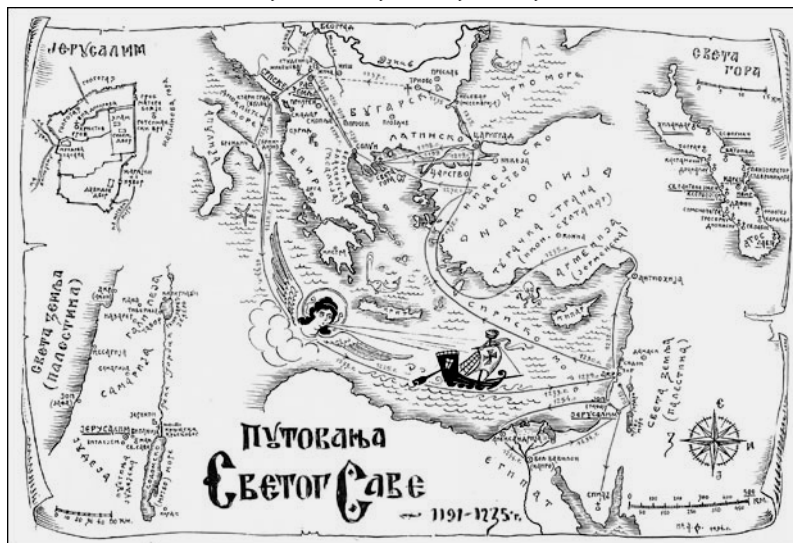
Историја личности неизмерно је сложенија и замршенија од историје догађаја. Догађаји су обично резултанта стваралачких сила личности које су скоро увек невидљиве. Човек је видљив, али су невидљиве оне духовне силе које делају из њега и њиме. Зато је несравњено теже писати историју човека, ма ког човека, него историју догађаја (Поповић, 1970). У Византији, која није само име за срећну и богоблагословену историјску епоху, него и симбол обилног изливања благодати Божије на изабрани народ Новог Израиља, те време у коме је Богу било могуће да пружа највеће дарове будући да су људи, услед своје вере и чистоте, били најспремнији да их примају и умноже, посрећила (остварила) су се дела чијем савршенству се ни једна друга епоха људске историје не може приближити (Петковић & Матејић, 1997).

На почетку прве српске царевине истичу се две велике личности, које надмашују све остало. То су отац и син, Немања и Св. Сава. Немањићи су били творци и зидари прве српске царевине. Они су положили темеље, план је био дат и сви потоњи су зидали журно и споља и изнутра (Епископ Николај, 1983).

О животу и делу Св. Саве раније је писао монах Доментиан, још 1253. године и послао га је на дар краљу Урошу. После је његов ученик монах Теодосије исто то учинио пола века касније. Иако се разликују по стилу и свим детаљима што је казано и записано, оба су живописали ток живота од Расе, где је рођен па преко Свете Горе, Солуна, Никеје, Цариграда, Студенице, Жиче, Бугарске, Јерусалима, Румуније (Башић, 1930). После су мошти пренесене до манастира Милешеве. И тако, путовао је Први српски Архиепископ, духовни и идејни творац српске државе, српске православне цркве, просветитељ, путник,

ходочасник, дипломата, градитељ, помиритељ, визионар, ктитор, зачетник српског законодавства, књижевник и космополита све док није стигао до Врачара. Затим описана су оба путовања у Свету земљу, чудеса на гробу и после преноса моштију у Србију што је с тешком муком задобио краљ Владислав.

Карта 1. Руте кретања Светог Саве приликом оба поклоничка путовања у Свету земљу

Извор: Живот Св. Саве, Епископ Николај, 1986.

Свети Сава је био и остао први српски полихистор, универзално биће чији култ се слави код Грка, Руса, Бугара али и ширем хришћанском свету. Он спада међу изузетне историјске личности, не само нашег народа и не само у свом времену, он је по свом делу савремен и свевремен (Група аутора, 2016). У Светом Сави је синергија вере, наде и љубави, која просвећује, обожује, обасјава, преображава, исцељује, теши и спасава све оне који са долазе да се сретну са другима, са собом.

У Савиној личности народ је осећао тада а и данас свог правог и истинског пријатеље и пастира. Народ га је слушао и следио без поговора јер је видео да он живи онако како проповеда. Народ се хранио његовим речима као медом. Свет је волео његову скромност и искреност. За Саву се заиста може рећи: "Појавио се велики светионик у српској земљи пуној таме, незнања и сметености." (Епископ Николај, 1986).

Он је највећа и најзначајнија личност у историји Србије и српског народа. Слава, праслика и једини прави узор сваког ђака, студента, сваког учитеља, наставника и професора, сваког научног прегаоца, мислиоца, путника, ходочасника. Са пуном слободом и пуним правом усудили бисмо се да кажемо да је он апостол нашег народа. Башић (1930) а на основу Теодосијевих записа истиче како је Св. Сава радио на ублажавању разлика између staleжа у тада-

Игор Стаменковић, Храм Светог Саве на брегу као путоказ вере и љубави, као ...

шњем феудалном друштву, поучавајући властелу да буде блага према народу, јер су сви пред Богом једнаки и он неће разликовати ко је властелин а ко прост отрок.

Динамичан почетак живота водио га је путевима кроз многе српске земље па све до Атоса и Свете земље Јерусалимске да би овоземаљски живот завршио у Трнову у Бугарској 27. јануара 1235. године. Захвалан на свему што је за живота видео и урадио, последње речи су му биле: “Слава Богу ради свега!” (Башић, 1930).

Фотографија 1. *Поглед на Храм Св. Саве, малу цркву Св. Саве на Врачару*

Извор: *Стефан Стојановић, <http://mondo.rs/a1053655/Magazin/Travel/Hram-Svetog-Save-u-Vogu.html>*

Праћен великим бројем племића и епископа, носећи бројне и богате дарове, краљ Владислав је пошао у бугарску престоницу код Арсена I да измоли за тело Савино. Било је пролеће, у пуном цвату када је поворка кренула са телом у српску земљу и после неколико недеља стигла у манастир Милешеву. Тамо га је 1237. дочекао својим благим погледом Бели Анђео, најпознатија фреска и најлепши рад српске и европске уметности средњег века. Пролазиле су године а земља Српска постала је све снажнија. Народ је Светог Саву чувао у сећању, препричавајући митове, легенде, приче и анегдоте о његовом животу, певајући му песме уз гусле. И тако све до Косовске битке.

Турци под вођством Ахмед-бега Окузија, 1594. из манастира Милешева отели су свете мошти и донели их у Београд. По наређењу великог везира Коца Синан-паше, тело је донешено на узвишицу где је сакупило око десетак хиљада људи. Био је 27. април 1595. када су спалили мошти, односно тело, мислећи да ће то уздрмати српски народ и да ће тиме ослабити веру а десило се супротно. Данас је ту најмонументалније и најлепше место са кога путује поглед на све стране Београда и Србије. Оно је постало свето место испуњено вером, радости, надом, љубављу и миром.

“Храм на брегу” ка коме воде сви путеви данас је плато који у хармоничној атмосфери сједињује многа здања: спомен Храм св. Саве, малу цркву,

Парохијски дом храма, Народну библиотеку Србије и место за будућу зграду Патријаршије.

Христољубље, човекољубље и родољубље Св. Саве

Србија, земља одвајкада немирног Балканског полуострва, имала је бурну историју. Таква историја узрок је страдања њеног, некада далеко богатијег културног наслеђа. Наравно, десетокована слика коју данас имамо о материјалним остацима прошлости представља опште место у многим европским срединама (Ристић-Кесић, 2010).

Као уточиште правичности и мира, где су биле сједињене највише моћи политике, религије, културе и етике, Београд је представљао праву слику земаљске божанске моћи и божанског сјаја. Више династија, народа и религија смењивало се на његовом трону и са тог места одбијало је од Европе и Азије снажне налете варварских хорди и народа који су хтели пошто пото да га покоре (Шерард, 1970). Прескачући сада многа раздобља сурове људске историје која се одиграла на овим просторима ми помоћу приказа Храма Св. Саве упознајемо тековине једне високе културе, која је у многим периодима била пресудна за читав низ других веома развијених култура словенских народа.

Од једног од највећих богослова нашег времена, оца А. Шмемана, смерно смо научили: “ствари и појаве које окружују наш свакодневни живот не губе и нису изгубиле смисао зато што су творевине овог века (seaculum) већ зато што је заборављен њихов свештени и литургијски корен”. На нивоу свакодневног духовног просуђивања ствари, исти проблеми захтевају исти такав чврст и одлучан став. Између добокоумно-теолошког, философског разматрања и свакодневног просуђивања и поступања не постоји суштинска разлика. Можда је доживљај овог другог, тачније деловање, оно основније (Танасијевић & Радојковић, 1998).

У историјском раздобљу када су вођени крсташки ратови српски владари су успостављали везе са вођама крсташа, и са њима размењивали дарове, братимили се и покушавали створити политичке савезе. Ове везе покренуле су поједине Србе, пре свега монахе, да пођу са крсташима пут Свете земље, или да након ослобођења Христовог гроба и оснивања Јерусалимског краљевства нађу свој духовни мир у Светој земљи (Милосављевић & Шаргић, 2019).

И Господ Бог, по величини своје доброте, подари Немањи и Ани мушко чедо. На крштењу дадоше му име Растислав, скраћено Растко. Што је више растао бивао је све вољенији. Посетиоци и многи су говорили о њему: “Ово ће дете бити нови знак свету” (Епископ Николај, 1986).

Има у сваком човеку нешто што да од раног детињства упућује на пут којим ће ићи. Вера и историја, историја тумачена вером – више су од свега занимале Растка (Тасић, 2018). Поред многих великих дела које је учинио за славу Христову и средњовековну Србију, посебно се може истаћи значајно дело за монашки подвиг а то је његов Типик који је написао за своју осаму.

Убрзо по свом доласку на Свету Гору, након што се упознао са животом анахорета, пожелео је да и сам живи на тај начин, да се потпуно преда богобожаљљивости и усамљеничком животу. Одлучио се за Кареју и тамо изградио капелу у част Св. Саве Јерусалимског, као и скроман дом за себе и своју сабраћу. Типик представља низ правила, по којима он и његови наследници треба да поступају као житељи ћелије (Хиландарац, 2000).

Лолић-Мочевећ (2011), износи да су српске задужбине у Светој земљи већином из времена Светог Саве. Оснивач Српске православне цркве овде је боравио два пута. Први пут 20-их година XIII века када га је примио јерусалимски партијарх Атанасије. Свети Сава уз његов благослов обишао је Палестину и богослужио је прошавши пут којим су се и пре тога кретали поклоници. Упловивши у луку Акра од Латина је откупио цркву Св. Ђорђа која је данас мушки манастир у којој служе Арапи-хришћани. Други пут дошао је у Свету земљу средином треће деценије XIII века и боравио је у кући Св. Јована Богослова на Сиону коју је донирао. И тако су најзначајније личности из наше националне историје кроз векове обилазили и донирали много тога у Светој земљи. Српска православна црква више пута је слала монахе и монахиње који и данас тамо живе.

Поклоници из многих народа и земаља могу се данас видети као и некада како у сталним бујицама долазе на места која су им света. Многи од њих долазе са отвореним Библијама, да би оживели описане догађаје, и да би превазишли границе времена (Кесић & Кесић, 1989). Документован је одлазак Срба у Свету земљу а један од првих је био Димитрије Синаит или Димитрије грешник који је из Дукље кренуо и остао да живи тамо цео живот а то је било скоро читав век пре Св. Саве. Ипак, најзначајнији и најславнији србин који је дошао у Свету земљу био је Растко Немањић. Кућу Јована Богослова коју је добио Св. Сава а у којој је по предању живела и Богородица српски Архиепископ је обновио и тако је србима припала част да чувају на брду Сиону место где су се одиграли Тајна вечера, Успење Пресвете Богородице и Силазак Св. Духа на апостоле. По повратку из Свете земље уочавале су се измене на рецимо приказима сцена у осликавању Жичке цркве и Пећке патријаршије. Постоје потоње многе везе између наших црквених великодостојиника и монаха са монасима са Синаја и из Св. Земље (Милосављевић & Шаргић, 2019).

Светосавски плато – место сусрета народа, култура, различитих светова и векова

Мала црква св.Саве – Када се приближите врачарском платоу пажњу привлачи велико здање Храма. Одмах поред налази се мала црква која је претеча велелепног здања. Цркву је 1895., осветио митрополит Михаило а у присуству српског краљ Александра Обреновића. То је била првобитно мања, привремена црквица подигнута на месту на коме се данас налази храм. Њена прва звона су скинута и преливена у „ратне сврхе“ у првом светском рату.

Звона, која се данас могу чути, су настала између два светска рата а највеће тежи 400 кг (Ацовић, 2015).

Прва је 1935. замењена, новом и мало већом, која је настала за три месеца и њу је осветио патријарх Варнава у време владавине српског краља Петра I. Она је требала да буде привремени објекат и план је био да се ова црква сруши када се заврши изградња храма. Али како се изградња храма одужила, тако је ова црква стекла статус сталног објекта са дугом историјом (Милеуснић, 2002).

Када уђете у њу, дочекује вас ушушкана, хармонична атмосфера наоса чији иконопис су радили познати руски сликари по узору на средњовековно фреско сликарство. Са десне стране, налази се место упокојења патријарха Варнаве и две иконе (Богородице и икона Св. Петке). Са леве стране, налази се велика икона, копије истоветне Богородице Тројеручице из манастира Хиландара. Ту су и мошти великог руског светитеља Св. Серафима Саровског и мошти грчког светитеља, Нектарија Егинског. Честице њихових моштију осветљавају својом благодаћу и миром мало предворје храма.

Фотографија 2. *Прва црква Св. Саве (лево) и изглед данашњег Парохијског дома и Мале цркве Св.Саве (десно)*

Извор: <https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Istorijat-crkve> (лево) и <https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Zanimljive-celine/Parohijski-dom> (десно)

Храм – Велика црква св. Саве – представља личну карту Београда и Србије у духовном и културолошком смислу. Он представља место ходочашћа, објекат културног наслеђа, верску туристичку атракцију и место одржавања многобројних догађаја. Храм има високу вредност са аспекта културне, туристичке атрактивности и броја туриста и верника који га посете током године (Стаменковић, 2009).

Фотографија 3. Патријарх Варнава (лево) и краљ Александар I Карађорђевић (десно)

Извор: <https://www.google.com/imghp?hl=en>

Стил храма производ је тенденције да се еклектизам примени као врлина, а не као случајност или илустрација непознавања историје стилова и грађитељске традиције. Ова мешавина стилова може се назвати новим спајањем српсковизантијског и неовизантијског стила (Ацовић, 2015). Године 1930, Одбор за изградњу храма, на челу са патријархом Варнавом, донео је одлуку да се израда пројекта повери архитекти Несторовићу, као и архитекти Александру Дероку, чији рад је на конкурс добио високи откуп и који је био врски познавалац средњовековне уметности.

Градња горостаса српске духовности је почела 1935. у време патријарха Варнаве па је прекинута па је настављена 1939. под патријархом Гаврилом и краљем Петром II Карађорђевићем. Наставила су се тешка времена, II Светски рат, када се простор храма користио за разне световне намене. Године 1985. Патријарх Герман иницира наставак градње а од 2001. формиран је Конзорцијум за финансирање изградње Храма уз благослов почившег Патријарха Павла под покровитељством Престолонаследника Александра II Карађорђевића (Ацовић, 2015).

Фотографија 4. Патријарх Гаврило (лево) и краљ Петар II Карађорђевића (десно)

Извор: <https://www.google.com/imghp?hl=en>

На Врачарском платоу (Светосавском тргу) друга по величини православна црква у свету, висине 79 метара (са крстом од 12 метара тешким 4 тоне), може се видети са свих прилазних путева и доминира читавим Београдом и околином. На куполама је 18 позлаћених крстова различите величине док се у 4 звоника, висине 44 метара налази 49 звона, чија божанска мелодија се може далеко чути. Највеће звоно је тешко 6.128 кг, а најлакше 11 килограма.

Фасада од блиставог белог мермера и гранита опасује ову грађевину и подсећа на белу голубицу која шири своја крила на површини од 3.650 м² а може да угости око 10.000 особа. Унутар храма се налазе три галерије за хор површине 1.500 м² на првом нивоу, као и 180 м² спољне галерије на другом нивоу. Свака од галерија може да прими по 800 чланова хора, а поред се налазе галерије за остале посетиоце.

Ступајући у пространство овога здања, свако ко погледате у куполу од мозаика осетиће добродошлицу и кренуће да истражује. Унутрашњост цркве украшена је јединственим мозаицима, а купола храма, тежине 4.000 тона, спољашњег пречника 39.5 метара, висине 27 метара била је направљена у једном комаду, подигнута јединственим грађевинским подухватом са посебним хидрауличним машинама, оставља без даха, својом лепотом и богатством (Милеуснић, 2002; Ацовић, 2015).

На тим висинама доживи се сусрет са најлепшим погледом Христа Пантокраора. Купола је површине 1.248 м², величина очију христових износи 3 метара а сам лик је пречника 30 метара. Олтар има површину од 3.600 м². Укупна површина коју треба да покрију мозаичне композиције износи 17.000 м² и на његовој изради ангажовано је преко 90 мозаичара (<https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Gradnja-Hrama/Hram-u-prostoru-i-brojevimaj>).

У московској радионици славног руског сликара и иконописца Николаја Мухина, члана Руске академије уметности ствара се мозаик за куполу Светосавског храма на Врачару. Мухинов пројекат (уз подршку коаутора академика Јевгенија Максимова) за декорисање победио је на конкурс 2014. а по налогу председника Русије од 2015. за главног координатора руског учешћа у изради мозаика именована је Руска федерална агенција за питања Заједнице независних држава, сународника у иностранству и међународну хуманистичку сарадњу, а као одговор на апел ове агенције руководство компаније „Газпром њефт” донело је одлуку о издвајању 4 мил. евра за финансирање радова на мозаи-

Фотографија 5. Призор из радионице сликара Николаја Мухина

Извор:

<https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/muhinova-radionica-kako-se-pravi-mozaik-za-hram-svetog-save>

ку који ће украсити централну куполу храма (<https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Oslikavanje-kupole-Hrama>).

Поред Храма изграђене је Парохијски дом, у коме се налази гостопримница, и више канцеларија и сала које су у функцији пријема гостију, туристичких група и сл. У будућности, на овом платоу планирана је изградња и нове зграде Патријаршије.

Крипта – На седам метара испод нивоа земље мермерним степеницама долази се до крипте где централну позицију заузима гробна Црква посвећена светом Кнезу Лазару, изграђена у византијском стилу. Број седам, симболише свети број савршенства што и јесте простор у коме златни сводови и ликови светитеља сведоче о једном богатом, динамичном времену и културном наслеђу Српског народа. Крипта вас враћа у векове ранохришћанских цркава са катакомбама где су на истом месту биле цркве и гробови.

Сведочанство, да се на једном месту сусрећу прошлост, садашњост и будућност у хармонији неизрециве тишине и најлепших боја. Светлост јединственог иконописа на 1.600 квадрата обасјава и говори о богатој историји српског, хришћанског народа. Прикази старозаветних праведника, сцене из живота Исуса Христа, живота св. Саве, Кнеза Лазара, српских светитеља, владара и архијереја указују на универзални карактер Христове цркве.

Фотографија 6. Васкришњи цонцерт у крипти храма (један од многобројних догађаја)

Извор: <http://spc.rs/eng/node/65615>

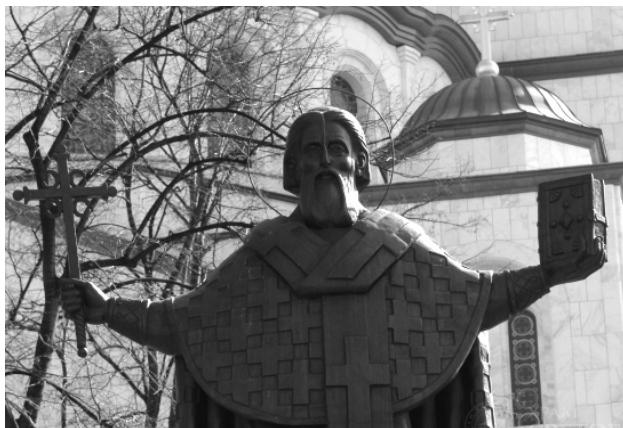
Импозантни свећњаци са неколико десетина светиљки обасјавају ову посебну атмосферу. Централни и највећи део крипте, представља параклис Кнеза Лазара, који је својим животом посведочио једини крстоносни пут сваког Хришћанина који води у Вечност.

Иза олтарског дела, налази се гробна црква кнеза Лазара, од 280 квадратних метара, где ће се сахрањивати српски патријарси, прошлих и будућих векова. Жеља патријарха Германа била је да почива у цркви св Марка а жеља патријарха Павла да буде у манастиру Раковица а да ли ће се срести на овоме месту некада у будућности одлучиће Сабор.

Поред богослужбене намене, у крипти се одржавају бројне културне и духовне манифестације: предавања, промоције књига, изложбе, концерти хорова и слично.

Споменик Св. Саве – Поред платоа, налази се споменик светом Сави, који је дар истакнутог руског вајара и академика Вјачеслава Михајловича Кликова и Фонда светог Андреја Првозваног из Русије. Висине око 5м монументални споменик изливен је у бронзи, са препознатљивим ликом првог српског архиепископа.

Фотографија 7. Споменик Св. Саве на платоу

Извор: <https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Zanimljive-celine/Spomenik-Svetog-Save>

Видиковац Св. Саве – Као на многим катедралама, замковима и утврђењима који имају донжон куле на другом нивоу Храма, са горње галерије могуће је изаћи на спољну галерију (видиковац), а која се простире око целе куполе Храма, одакле поглед досеже до удаљених пространстава града Београда и његове околине. Све се види као на длану, где поглед далеко сеже. На тај начин посетиоцима се нуди посебно задовољство и прилика да са ове тачке, то јест висине, направе фотографије а да им поглед остане у дугом сећању као посебан сувенир са путовања.

Фотографија 8. Осликавање куполе храма

Извор: <https://hramsvetogsave.rs/O-Hramu/Oslikavanje-kupole-Hrama>

Најважнији догађаји и познате личности које су посетиле храм

Догађаји, црквене манифестације, важни датуми по јулијанском календару – Храм поред богослужбеног и молитвеног дела, има и део који се користи као центар културе. Из мноштва културних и духовних догађања, у парохијском дому и у крипти Храма се сваког понедељка организују књижевне вечери и трибине; поставке тематских изложби познатих уметника, фотографа и иконописаца; затим организују се филмске и позоришне пројекције, музички догађаји, едукативне радионице, а присутна је и издавачка делатност. Кроз разне едукативне радионице окупља се велики број младих људи и студената из других земаља, тежећи ка њиховој јачој интеграцији у духу православља и умрежавању разних актера и организација. Приликом организованих посета Храму и реализације плана боравка и активности, младим људима пружа се могућност да кроз дружење уче и упознају српску традицију, културу и духовне вредности. У сарадњи са Међународним фондом јединства православних народа, реализована је посета манастирима Србије а уприличен је и боравак групи студената са Универзитета из Луганска. Поред поменутог, одржавају се часови учење руског језика, певања и црквеног појања. За време Божића одржава се бајковита манифестација „Божићно сеоце“. У периоду јануара месеца, на платоу смењује се велики број учесника: музички програми, представе, концерти за децу и одрасле, ватромет, вожња фијакером и др. Ова манифестација окуља око 30 дечјих хорова са преко хиљаду деце из целе Србије, више од 300 учесника са 12 позоришних представа, 31 музички наступ и око 100 сати реализованог програма. Поред распеване божићне јелке и конструкције музичке бине у облику јелке за наступ дечјих хорова, велику атракцију представља градска фонтана испуњена сламом са инсталацијом приказа православних мотива рођења Исуса Христа. На платоу око Храма, налазе се дрвене кућице са мноштвом божићних слаткиша и сувенира, и посебно дизајниране светлеће празничне инсталације, које су употпуниле и сам чин паљења бадњака и ломљења божићне чеснице.

После Бадње вечери, славље се наставља све до 13. јануара у поноћ када се дочекује Српска Нова Година и прославља уз молебан и ватромет. После тога, на дан Св. Саве, дочекаће вас весела дружина школараца, студената, наставника и професора који заједно прослављају свога заштитника и просветитеља. На пролеће, имаћете прилику да уживате у „Васкршњем концерту“. Тада се такође одржавају разноврсни музички програми, радионице, пројекције филомава, бајки и други забавни и културни садржаји. Десету годину заредом, храм јњ организатор Васкршњег концерта хорова са учесницима из целе Србије и шире. Свакако не сме се заборавити и храмовна слава, Спаљивање моштију Св. Саве која се прославља 10. маја уз пригодан програм.

Познате јавне личности које су посетиле храм – У оквиру својих званичних посета Београда и Србије многобројни председници, министри, амбасадори, поглавари и архиепископи и друге истакнуте јавне личности посетиле су Храм и посведочиле о његовој лепоти и монументалности. Посебно треба

нагласити, посету руских Патријараха Алексеја и Кирила, као и Председника Руске Федерације господина Владимира Путина (који је посетио храм два пута: 2011. и 2019.). Затим, треба се истаћи посета Принц од Велса господина Чарлса који је био у посети храму 2016. године. Нажалост, не постоје подаци и томе ко све у току дана незванично посети храм од јавних личности из области културе, уметности, политике итд.

Корисни и практични савети о понашању у храму

Следећа упутства и савете треба искључиво схватити као етичке кодексе понашања која представљају традиционализме из давних времена, које треба поштовати због очувања духовних вредности и особености. Правила нису компликована, а обогаћују и улепшавају посету и доприносе стварању хармоничне атмосфере на сакралним локалитетима и у објектима (Стаменковић, 2009).

Одевање – Мушкарци у храм улазе гологлави, а жене покривене главе. Одело треба бити свечано и прикладно. Неприкладно је у храм долази у исцепаним фармеркама, папучама за плажу, шорцевима и бермудама, кратких сукања или сувише откривеног тела. Не доликује женама да у храм долазе у панталонама, упадљиво нашминкане са ружом на уснама, нарочито кад хоће да се причесте и целивају иконе.

Понашање у храму – Храм је свето место, и када човек улази у њега треба улазити, лагано и са дубоким страхопоштовањем. Кад се дође до црквених врата, мало се застане, прекрсти се и лагано поклони према храму. Ако је гужва, стрпљиво се чека да се купе свеће а затим се одлази до места где се исте упале. Прекрсти се, целива се свећа и намени се здравље или за покој душе умрлих. Свеће за здравље се пале у горњем делу свећњака или горионика, а за покој душа у доњем делу. Када се свеће запале, онда се тихо, а поготову ако је Богослужење у току, одлази и целивају се иконе. Препорука је да се на службу дође неколико минута пре почетка, јер се каснијим ходањем кроз храм омета Богослужење и пажња других верника (Стаменковић, 2009).

Понашање на богослужељу – Мушкарци обично стоје на десној, а жене на левој страни наоса. На одабраном месту се стоји мирно, без окретања, шетања и разговора са присутнима. Уколико неко из одређених разлога не може да стоји целу службу, може у одређеним моментима да седне. Нипошто не треба седети за време малог и великог Входа, читања Јеванђеља и кађења. Води се рачуна да се леђа не окрећу олтару или свештенику у току кађења. Улазак у олтар дозвољен је само свештеницима и у одређеним случајевима мушкарцима верницима. Ако се осети умор и жеља да се изађе напоље, молитву треба појачати. За време молитве ноге су састављене а руке се прекрсте на грудима или се спусте низ тело, нипошто се не стављају за леђа и у цепове. Молитве се изговарају у себи. Дискретно се пази на свештеникове радње, и када се он прекрсти, и кад се у молитви или песми помињу имена Оца и Сина

и Светога Духа, и кад свештеник кади сви се у цркви крсте и благо клањају. Уколико неко зна да пева, пева тихо и полако да не омета појце. Приликом изласка из храма, опет се на исти начин целивају иконе, изађе се на врата храма, поново се окрене према унутрашњости храма и смерно се прекрсти и поклони. За фотографисање је пожељно тражити усмену дозволу свештеника или особе која је дежурна у храму.

Препоруке за унапређење квалитета посете храма

Као посебан предлог било би веома корисно да се уведу симболична цена улазница за посету манастирима и Храму Св. Саве у Београду и да се такође издвоји један проценат од боравишних такси који би се после наменио одржавању истих. На тај начин успоставио би се начин евидентирања посета и увели одређени кодекси понашања у сакралним објектима (Стаменковић, 2012). Нама братска по много чему земља Русија препознала је огроман потенцијал који нуди овај облик туристичких кретања те постоје велике агенције и туроператори који продају аранжмане религијског туризма а постоје и велики специјализовани сајмови турима. У будућности треба сагледати могућности да се отвори канцеларија при Српској Православној цркви која би се бавила истраживањем и праћењем религијског туризма јер туриста ће бити све више и више, посебно из азијских земаља. Већ данас осети се значајан притисак посетиоца на поједине манастире и цркве (посебно на Храм Св. Саве) о чему су више пута о томе говорили игумани и игуманије као и настјатељи храмова, а о потреби да се поједини елементи похуде и услуга доведу на још виши ниво организације и квалитета (Стаменковић, 2019).

У процесу планирања и развоја туристичке понуде на некој дестинацији неизбежно и недвосмислено се мора дефинисати однос заинтересованих страна, актера, то јест, партнера у самом процесу (енг. stakeholder) (Стаменковић, 2018). Weiss (2009), истиче да је прво потребно тражити поуздане заинтересоване стране и да их је потом потребно селектовати у две групе: примарне и секундарне. Примарне стејкхолдере чине сами запослени, руководство, затим чланови управног и надзорног одбора, као и сви добављачи, и други индиректни пружаоци услуга. У секундарне спадају: корисници услуга, клијенти, медији, јавност, представници владе и др. Када се идентификују актери и одреди им се приоритет и задаци издвоје се кључни актери а они имају значајан утицај на или у оквиру организације (Boutilier, 2012; Miles, 2012). У процесу планирања организације религијског туризма треба да буде дефинисана јасна промоција и боља комуникација између туристичких агенција, Туристичке организације Србије, Туристичке организације Београда и управе храма чиме би се унапредио механизам праћења гостију а тиме би се могле дати и даље смернице у напредном периоду.

Поред препоруке да свако лично посети овај храм, треба да свакоме препоручити, и домаћем и страном госту. Јер он представља нешто најсветије у Српској православној цркви. То је грандиозно здање српске духовности које

пружа јединствено искуство и богатство утисака којима ће се дубоко урезати лепе емоције. Храм Светог Саве представља личну карту града Београда и Србије у духовном и културолошком смислу. Само у њему оживљавају речи великог српског и православног богослова Аве Јустина: *“Необорива је историјска истина: Свети Сава не стари, нити застарева; он је увек савремен”* (Поповић, 1970).

Затим, да би се могао реализовати одрживи туризам потребно је одредити носеће капацитете посете а за то су нам потребни тачни подаци о промету туриста како би се одредиле мере за њихово преусмеравање и како би се у одређеним периодима године могао регулисати интензитет посете. Затим потребно је направити план промоције целокупне понуде (маркетинг план) (Wright, 2008), како би све оно што је важно разним каналима комуникације и продаје дошло до конзумента.

Закључак

Поред верника и суграђанина, Храм Св. Саве у Веограду несумњиво посећују свакога дана током године многобројни туристи који долазе из најразличитијих разлога: религијских, духовних, културолошких, егзистенцијалних, информативних, туристичких итд. Пошто се ради о монументалном објекту, који се гради више деценија са многобројним прекидима, а не воде се статистички подаци о промету, немогуће је тачно рећи колика је његова посета.

Паушалне процене су да бар сваки други посетилац српске метрополе посети храм или плато на коме се налази како би се макар фотографисао. У последњих десет година приметан је пораст најављених и затворених група, а то су: хористи, дипломате, лекари, војна лица, уметници, пословни људи и привредници, учесници многобројних конференција и конгреса, као и многобројне јавне личности из региона и осталих делова света.

Према казивањима запослених у управи овог сакралног објекта, планирано је да се изградња храма приведе крају током 2019. године када се очекује и свечано отварање. У будућности ће се интензивније промовисати разнолика понуда догађаја који привлаче све више посетиоца током године. Затим је планирано да се изда много више публикација и проспеката о храму на многобројним страним језицима. А свакако, планирано је и увођење система за контролу, то јест, праћење долазака гостију јер је већ сада доказано а према подацима завода за статистику значајан пораст гостију из азијских земаља.

У овом случају ради се о туристичкој дестинацији (eng. *tourist hot spot* – место на коме постоји много активности, забаве и које је веома посећено) која поседује високу вредност са аспекта културне и туристичке атрактивности па самим тим и броја туриста и верника (Стаменковић, 2009). Препорука је да системи праћења буду рампе кроз које би пролазили посетиоци а чиме би могао да се прати њихов прилаз платоу, храму и малој цркви као и сувенирници. Напрата улазнице не би била адекватна мера јер се ради о живој цркви у којој

се редовно врше богослужења па је тешко правити разлику између оних који овде свакодневно долазе и повремених и случајних посетиоца – туриста. Напратата би се могла вршити за крипту, излазак на видиковац и посету некој од галерија и купола храма.

На тај начин уз конкретне податке о промету туриста, државама одакле долазе и подацима о томе који су разлози њихове посете (што би се проводило анкетаирањем) могао би се урадити Акциони план одрживог развоја религијског туризма и могле би се одредити даље препоруке за нове садржаје, нове туристичке производе и унапређење услуге на целокупном светосавском платоу.

Коначно, на самом крају да се подсетимо речи изречених од Господа Исуса Христа и записаних у Новом завету које треба добро да упамтимо а то су мудрости које је посведочио својим делом и животом Св. Сава:

- “Гостољубље не заборављате, јер из гостољубља неки и не знајући примише анђеле” (Јев. 13, 2).
- “Још је мало времена свјетлост са вама, идите док свјетлост имате, да вас тама не обузме, а ко иде по тами не зна куда иде. Док свјетлост имате, вјерујте у свјетлост, да budete синови свјетлости“ (Јован, 12:35,36).”
- “...али који претрпи до краја, тај ће се спасти” (Мт. 10:22)” (Свети архијерјски Синод СПЦ, 2001).

Литература:

1. Andrić, Lj. (1998): *Priče ih Hilandara – Izbor iz savremenog književnog putopisa* (1958-1998), Štamparija Budućnost, Novi Sad.
2. Acović, M.D. (2015): *Pogleda u hram – Unutrašnje uređenje Hrama Svetog Save u Beogradu*, Studio Bečkerek, Novi Sad.
3. Bašić, M. (1930): *Stare Srpske biografije – Život Sv. Save od Teodosija monaha*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd.
4. Bedirftig, F. (2011): *Sveta mesta – slikovni atlas za putnike i hodočasnike*, Mladinska knjiga, Beograd.
5. Belinger, G.J. (2004): *Veliki leksikon religija, Lento i Dobra*, Beograd.
6. Bigović, R. (2000): *Crkva i društvo*, Hilendarski fond pri Bogoslovskom fakultetu SPC, Beograd.
7. Boutilier, R. (2012): *A stakeholder approach to issues management, The strategic management collection, The business expert press, New York, USA, ISBN-13: 978-1-60649-097-6*.
8. Vuković, B. (1990): *Turizam i religija*, Školska knjiga, Zagreb.
9. Bywater, M. (1994): *Religious travel in Europe*, Travel and tourism analyst, 2, 39-52.
10. Grupa autora, (2016): *Sveti Nemanjići – Sveti Sava srpski (Sveti Nemanjići)*, Srpska kulturna i duhovna baština, Mitropolija Crnogorsko-primorska, Svetigora, Cetinje.
11. Episkop Nikolaj, V. (1983): *O Svetom Savi*, iz *Sabrana dela – Knjiga IX*, Biblioteka “Glas crkve”, str. 286-318, 677-Manastir Sv. Nikolaja – Soko, Šabac.
12. Episkop Nikolaj, V. (1986): *Život Sv. Save*, Biblioteka “Glas crkve”, Šabac.
13. Jackowski, A. (2000): *Religious tourism: problems with terminology*, In A. Jackowski (ed.) *Peregrinus Cracoviensis*, Krakow: Institute of Geography, Jagiellonian University.

14. Jackowski, A., & Smith, V.L. (1992) Jackowski, A., & Smith, V.L. (1992): Polish pilgrim-tourists, *Annals of Tourism Research*, 19, 92-106.
15. Karavanić, I. (2012): *Prapočetci religije – simbolika i duhovnost u paleoliku*, Školaska knjiga, Zagreb.
16. Kesić, V., & Kesić, L. (1989): *Riznice Svete zemlje – Poseta mesta nastanka Hrišćanstva, "Banatski vesnik" – Eparhija Banatska, Vršac*.
17. Lolić-Močević, M. (2011): *Put u Svetu zemlju, Štamparija manastira Gradac, Beograd*.
18. Maca, K. (2009): *Poklonička putovanja – Verski turizam istorijsko-kulturološki pristup*, JP Službeni glasnik, Beograd.
19. Miles, S. (2012): Stakeholders: essentially contested or just confused?, *Journal of Business Ethics*, 108(3), 285-298.
20. Mileusnić, S., (2002): *Manastiri i crkve Srbije, Pravoslavna reč, Novi Sad*.
21. Milosavljević, I., & Šargić, A. (2019). *Istorija Srba – Pobeda Tribala na Kosovu*, Produkcijaska kuća "Srbija Global", Beograd.
22. Olsen, D.H. & Timothy, D.J. (1999): *Tourism 2000: selling the Millenium*, *Tourism Management*, 20, 389-392.
23. Petković, S., & Matejić, S. (1997): *Ikone Manastira Hilandara, Manastir Hilandar, Sveta Gora Atonska, Grčka*.
24. Popović, J. (1970): *Žitija Svetih – Žitije prepodobnog i bogonosnog Oca našeg Save prvog Arhiepiskopa Srpskog, Sveti Sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd*.
25. Radisavljević-Čiparizović, D. (2006): *Religioznost i tradicija – Vezanost za religiju i crkvu u Srbiji na raskršću milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja i Filozofski fakultet u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd.
26. Radisavljević-Čiparizović, D. (2016): *Hodočašća u XXI veku: studije slučaja tri svetilišta u Srbiji*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
27. Radović, A. (1994): *Uloga religije u opstajanju ljudske zajednice*, Zbornik radova: Religija i duševni život čoveka, Beograd.
28. Raj, R., & Morpeth, N.D. (2007): *Religious Tourism and Pilgrimage Management – An International Perspective*, Leeds Metropolitan University, CAB International, UK.
29. Republički zavod za statistiku Srbije, (2018): *Turistički promet u Republici Srbiji u 2018. godini*, Statistika ugostiteljstva i turizma, Beograd.
30. Rinschede, G. (1992): *Forms of Religious tourism*, *Annals of tourism research*, 19(1), 51-67.
31. Ristić-Kesić, S. et al., (2010): *Svetska baština Srbije*, Ministarstvo kulture Republike Srbije i Republički zavod za zaštinu spomenika kulture, Beograd.
32. Hilandarac, S. (2000): *Tipikarnica Sv. Save u Kareji*, Serbian Literary Company – Serbs in diaspora, Toronto, Kanada.
33. San Filippo, M. (2001): *The religious niche*, *Travel Weekly*, 60(18), 12.
34. Stamenković, I. (2006): *Religiozni turizam i pravoslavlje*, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
35. Stamenković, I. (2009): *Odnos Hrišćanskih crkava prema verskom turizmu*, Magistarska teza, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
36. Stamenković, I. (2012): *Novi Sad – Sveta mesta*, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, Novi Sad.
37. Stamenković, I. (2018): *Stejkholderski pristup u organizaciji kulturnog događaja*, *Kultura i kreativne industrije Novog Sada – izazovi za budućnost*, *Kultura Polisa – časopis za negovanje demokratske političke kulture*, Posebno izdanje br. 3, god. XV, str. 157-170, *Kultura – Polis Novi Sad*, Institut za evropske studije Beograd.

38. Stamenković, I. (2019): Dosadašnje stanje religijskog turizma u Srbiji i nove perspektive razvoja, Svetosavac – Parohijski časopis hrama Svetog Save, broj 87, str. 30-32, Hram Svetog Save.
39. Stojanović-Nikac, D. (2003): Prva hodočašća u Svetu zemlju, Bogoslovski fakultet SPC, Beograd.
40. Sveti arhijerejski Sinod Srpske Pravoslavne crkve, (2001): Sveti Pismo – Novi zavjet gospoda našeg Isusa Hrista, Sveta srpska carska lavra Manastira Hilandar, Sveta gora Atonska, Grčka.
41. Tanasijević, D., & Radojković, A. (1998): Približavanje Hilandar – 800 godina postojanja manastira Hilandara, Sveta srpska carska lavra Manastira Hilandar, Sveta gora Atonska, Grčka.
42. Tasić, M. (2018): Životopisi srpskih velikana – Sv. Sava, Ringier Axel Springer, Beograd.
43. Timothy, D.J., & Olsen, D.H. (2006): Tourism, religion and spiritual journeys, Studies in Contemporary geographies of leisure, tourism and mobility, Routledge – Taylor & Francis Group, UK.
44. Harangozo-Blagojević, M., & Medaković, D. (2000): Istorija srpske državnosti 1, Ogranak SANU, str. 153, Novi Sad.
45. Hoffman, E. & Verdooren, A. (2019): Diversity Competence – Culture's Don't Meet, People Do, CAB International, United Kingdom.
46. Šerard, F. i redakcija Time-Life izdanja, (1970): Vizantija – Svet i vreme o kulturama, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije, Beograd.
47. Weiss, J.W. (2009): Business Ethics – A stakeholder and issues management approach, South-western cengage learning, Mason, USA, ISBN: 978-0-324-58973-3.
48. World Tourism Organisation UNWTO, (2018): Tourist traffic in the World in 2018, Statistical yearbook, Madrid.
49. Wright, J.K. (2008): The Christian Travel Planner, Thomas Nelson Inc., USA.

Web sajтови:

1. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Oslikavanje-kupole-Hrama>
2. <https://arhiva.nedeljnik.rs/nedeljnik/portalnews/muhinova-radionica-kako-se-pravi-mozaik-za-hram-svetog-save>
3. <http://mondo.rs/a1053655/Magazin/Travel/Hram-Svetog-Save-u-Vogu.html>
4. <http://spc.rs/eng/node/65615>
5. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Istorijat-crkve>
6. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Zanimljive-celine/Parohijski-dom>
7. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Oslikavanje-kupole-Hrama>
8. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Zanimljive-celine/Spomenik-Svetog-Save>
9. <https://hramsvetogsava.rs/O-Hramu/Gradnja-Hrama/Hram-u-prostoru-i-brojevima>
10. <https://www.google.com/imghp?hl=en>

ST. SAVA'S CHURCH ON THE HILL AS A GUIDEPOST OF FAITH AND LOVE, AS A DESTINATION FOR PILGRIMAGES AND RELIGIOUS TOURISM IN SERBIA

Summary: Over the past decade, the tourism market has been developing steadily and an increasing number of people are traveling, has more free time and is more vigorously

paying off, and tourism flows have changed and they have a new conception. When it comes to religious travel, millions of travelers go to worship in Christian shrines such as: Fatima, Lurda, Santiago de Campostella, Vatican, Einzidelna, Ayia Sophia, Ostrog etc.

According to the World Association for Religious Travel, around 300 million tourists worldwide are among the subtypes of religious tourists depending on their beliefs and motivation. Religious journey represents human promotion, a form of solidarity and friendship, meeting people, their cultures and religions, learning peace among people, respecting nature and valorizing the natural and cultural property (Маца, 2009; Стаменковић, 2009).

According to the Statistical Office of the Republic of Serbia in 2018, more than 3.2 million tourists were staying in Serbia, and half of them were foreign tourists. Of the selected tourist destinations, measured by the number of overnight stays, most foreign tourists were from the former Yugoslav republics, China, Turkey, Germany, Romania, Bulgaria and Russia and most visited destination was Belgrade. In this paper the St. Sava's platou will be presented as the destination of religious tourists and the inevitable Hot Spot of tourism of Belgrade and Serbia.

The Saint Sava was the first Serbian polychister, the universal being whose cult is celebrated by Greeks, Russians, Bulgarians and the wider Christian world. The Saint Sava figure is synergy of faith, hope and love, which enlightens, adores, illuminates, transforms, heals, heals and saves nations of this world.

From Ras region where he was born (through the Atos, Thessaloniki, Constantinople, Studenica and Žiča monasteries, Bulgaria, Jerusalem, Romania, Romania, the Milešev Monastery etc.) traveled the First Serbian Archbishop, the spiritual and ideological creator of the Serbian state and the Serbian Orthodox Church, the enlightener, the pilgrim, the diplomat, the builder, the reconciliation, the visionary, the ktitor, the beginner of Serbian legislation, the writer and the cosmopolitan, until he reached Vračar hill.

Key words: Saint Sava, Saint Sava church, pilgrimage, religious tourism, Belgrade, Serbia